

આદિવાસી લોકમહાકાવ્યોની દર્શનવિભાવના

- પ્રસ્તાવના
- લોકસંસ્કૃતિ – લોકવિદ્યા – લોકસાહિત્ય – લોકમહાકાવ્ય
- ગુજરાતી સાહિત્યનાં આદિવાસી મહાકાવ્યો
- લોકમહાકાવ્યનો સમાજ સાથેનો અનુબંધ
- માનવજીવનનું સર્વાંગી દર્શન
- સંદર્ભ સૂચી

આદિવાસી લોકમહાકાવ્યોની દર્શનવિભાવના

પ્રસ્તાવના :

માનવસમાજના અભ્યાસીઓ માનવસમૂહની સમગ્ર જીવન રીતિ એટલે કે તેની રહેણી-કરણી, પ્રથા-પરંપરા, ધાર્મિક અનુષ્ઠાન અને સામાજિક વિધિ-વિધાન, ચૈતસિક વ્યાપારો, વાણી, વલણો, ટેવો, વગેરેના સામાજિક વારસાને સંસ્કૃતિ એટલે કે માનવમનતું ખેડાણ કહે છે. આમ વિચારીએ તો માનવ સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ માનવના જન્મની સાથે જ થયેલો ગણાય.

માનવસમાજ આદિમ, વન્ય અને સંસ્કૃત એવા ત્રણ તબક્કામાંથી પસાર થયો છે. આથી કોઈ પણ સમયના માનવીમાં છેક આદિમ અવસ્થાથી આજ સુધીના ગાળાની તેની સાંસ્કૃતિક માન્યતાના, ઉપલબ્ધિઓના સંસ્કારના થર હોય છે. જેથી સંસ્કૃતિને પ્રકાર નથી હોતા, પરંતુ થર હોય છે. સંસ્કૃતિના નાગરિક, ગ્રામીણ અને આદિવાસી એવા ભેદ કૃતક છે. સંસ્કૃતિને ભેદ નથી હોતા પણ એકમો હોય છે.

દરેક જાતિ-પ્રજાતિ પોતાના ભૌગોલિક-ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પોતાની રીતે સભ્ય અને સંસ્કૃત હોય છે. આથી એક એકમની બીજા એકમ સાથે તુલના કરી, આધુનિક લિખિત શિક્ષણ અને યંત્રવિદ્યાનો લાભ ઓછો કે ન લેતી અને ઊંડાણમાં વસતી જાતિને પણ અવિકસિત, અર્ધવિકસિત, અસંસ્કારી, અર્ધસંસ્કારી, કહી નહીં શકાય. આ અર્થમાં અનેક વર્ષોથી ભૌગોલિક પર્યાવરણના સંદર્ભના પોતાના વ્યક્તિત્વને સમાજજીવનમાં ગોઠવી જન્મ-લગ્ન-મૃત્યુની સંસ્કાર વિધિઓ અને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો વિકસાવી, તેને સંલગ્ન મૌખિકરૂપે અનેક સત્વશીલ ગીતો, આખ્યાનો અને મહાકાવ્યની રચના કરી હોય તથા આર્થિક રીતે અત્યાર સુધી મહાકાવ્યની રચના કરી હોય તથા આર્થિક રીતે અત્યાર સુધી સ્થિર રહી પોતાની સંસ્કૃતિ વિકસાવી હોય એ આદિવાસી એકમ.

લોકસંસ્કૃતિ – લોકવિદ્યા – લોકસાહિત્ય – લોકમહાકાવ્ય :

લોકનો જીવન અને જગત જોવા-જાણવા સમજવાનો અને અભિવ્યક્ત કરવાનો પરંપરા આધારિત અભિગમ એટલે લોકસંસ્કૃતિ લોકસંસ્કૃતિ (ફોકલોર) દ્વારા પ્રગટ થાય છે. લોકસંસ્કૃતિની એક શાખા એ લોકવિદ્યા છે અને લોકવિદ્યાની એક પ્રશાખા એ લોકસાહિત્ય છે. લોકસાહિત્યનો એક પ્રકાર એ લોકમહાકાવ્ય છે.

આ પ્રકારનું દીર્ઘ મહાકાવ્ય જે તે સમાજના લોકના જીવનદર્શન-ધર્મદર્શનમાંથી રૂપ ધરતું હોવાથી તેને લોકમહાકાવ્ય કહે છે. આ કાવ્ય પ્રકાર મૌખિક પરંપરામાંથી મૌખિકરૂપે અભિવ્યક્ત થતો હોવાથી પશ્ચિમના આ વિદ્યાશાખાના વિદ્વાનો તેને મૌખિક મહાકાવ્ય પણ કહે છે. લોક પ્રયોજન માટે મૌખિક રૂપે રચાયું હોવાથી મહાકાવ્ય સમાજના પર્વ-પ્રસંગ સમૂહમાં માણવામાં આવે છે.

લિખિત વ્યક્તિસાહિત્યનો સંબંધ દૂરનો પણ આ પ્રકારના મૌખિક લોકસાહિત્ય સાથે છે. કારણ કે વ્યક્તિના જીવનનો આરંભ કુટુંબ અને સમાજમાં થાય છે. તેનું માનસ કુટુંબ અને સમાજનાં જીવનમૂલ્યોના આધારે ઘડાય છે. આથી અજાણે પણ અભિનવગુપ્ત જેવો કાવ્યશાસ્ત્રનો મહાન આચાર્ય પણ કહે છે કે જે કંઈ 'લોક' માં છે. તેનો 'શાસ્ત્ર' માં પરિષ્કાર થાય છે. તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં આદિવાસી મહાકાવ્યો :

પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો મૌખિક અને લિખિત સાહિત્ય અંગેનાં આ મંતવ્યો સ્વીકારીએ તો આ સંશોધક-સંપાદક દ્વારા પ્રસિદ્ધ ચાર ભીલી મહાકાવ્યો રોમ-સીતમાની વારતા (ભીલી રામાયણ), ભારથ (ભીલી મહાભારત), રાઠોરવારતા અને ગુજરાંનો અરેલોને ગુજરાતી સાહિત્યનાં મહાકાવ્યો તરીકે ગણના કરી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંપૂર્ણ કહી શકાય એવું એક પણ મહાકાવ્ય ન હોવાથી ભીલ આદિવાસી સમાજનાં આ સત્વશીલ મહાકાવ્યોના સ્વીકારથી ગુજરાતી સાહિત્ય વધુ સમૃદ્ધ થશે.

ભાષા-બોલીના આધારે રચાયેલા રાજ્યોના સીમાડા કૃતક હોય છે. ગુજરાતી અને ભીલી બંને ભાષા-બોલીમાં અનેક શબ્દોનું આદાન-પ્રદાન થયેલું જ છે. ભીલી ભાષામાં મહાકાવ્યોના સ્વીકારથી ગુજરાતી ભાષા ભંડોળ છે. તેના કરતા પણ સમૃદ્ધ થશે.

આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના ગ્રંથ કાવ્યાનુશાસનના સૂત્ર ૨૦૧ (સૂત્ર ૮/૬) માં પદમય, મોટે ભાગે સંસ્કૃત પ્રાકૃત આભ્રંશ કે ગ્રામ્ય ભાષામાં રચાયેલી (સુદીર્ઘ) સર્ગબદ્ધ કૃતિને મહાકાવ્ય કહે છે. અને ગ્રામ્ય ભાષામાં લખાયેલા ‘ભીમકાવ્ય’ નો પણ મહાકાવ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. સર્ગની જેમ પાંખડીઓથી બદ્ધ સુદીર્ઘ ભીલી મહાકાવ્યોના હવે હિંદી-અંગ્રજીમાં અનુવાદ થયા છે. અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આ વિદ્યાશાખાના વિદ્વાનો દ્વારા વિવેચ્યાય પણ છે. આથી ભીલ મહાકાવ્યોને ગુજરાતી સાહિત્યના મહાકાવ્યો તરીકે સ્વીકારમાં કોઈ જ ફર્ક નહિં રહે.

૧૯૮૩ થી ૧૯૮૭ ના સમયખંડમાં વર્ષના ઋતુચક્ર પ્રમાણે આવતા ‘ધુળાના ઠાકોરનો પાટ’ (મહામાર્ગી પાટ), ‘કોબરિયા ઠાકોરનો પાટ’, ‘હૂરો’, ‘હમાધ’ દિવાળી જેવા ધાર્મિક-સામાજિક પ્રસંગોમાં સહભાગી થઈને આ સંશોધક-સંપાદકશ્રી ડો. ભગવાનદાસ પટેલે ૮૨૫ શ્રવ્ય (ઓડિયો) કેસેટો પર ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના ખેડવા ગામના સાધુ નાથાભાઈ ગમાર પાસેથી ભીલોનું ભારથ, રાઠોર વારતા, પંથાલ ગામના નવજીખાંટ પાસેથી રોમ-સીતમાની વારતા, અને બહેડિયા ગામના જીવાભાઈ ગમાર પાસેથી ગુજરાંનો અરેલો ધ્વનિમુક્તિ કરી, પાઠ તૈયાર કરી, સમયે સમયે મૌખિક મહાકાવ્યો ૧૯૮૭ સુધી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આ લોકમહાકાવ્યોના સંશોધન-સંપાદનની સાથે સાથે છેક ૧૯૮૪ અને ૧૯૮૭ માં રંગબહાર સંસ્થા સાથે આ સંશોધકને યુરોપના દેશોમાં વિશ્વ લોકવિદ્યા ઉત્સવ (વર્ડ ફોકબોર ફેસ્ટિવલ) માં સહભાગી થવાનાં આમંત્રણ મળ્યાં હતાં. આ સમયે આદિવાસી સ્ત્રી-પુરુષોના સહયોગી ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ, ઈઝરાયલ, સ્પેન, બેલ્જિયમ, જેવા દેશોનાં અનેક શહેરો ગામોમાં અઢી માસ સુધી લોકનૃત્યો-લોકમહાકાવ્યોના નિદર્શનનો મોકો મળ્યો હતો. ત્યારે વિશ્વના આ વિદ્યાશાખાના જે.ડી.સ્મિથ (કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી યુ.કે) ગ્રે.ડી. એલેસ (મેરીલેન્ડ કોલેજ, અમેરિકા) જેવા વિદ્વાનોનું આ મહાકાવ્યો તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું.

લોકમહાકાવ્યનો સમાજ સાથેનો અનુબંધ :

ભજન ગાવાવાળાનું કહેવું છે કે ‘ભજન ઊભાં થયે જુગ પસાર થઈ ગયા. અમે સતજુગથી ભજન અને ભજનવારતા ગાતા આવીએ છીએ. સતજુગની વારતા કળજુગનાં મોનવી વોસિયે...’મહાકાવ્યોમાં આવતાં ઘટના-પ્રસંગો-ચરિત્રો-વર્ણન એમના મતે

સતજુગમાં બન્યા હોવાથી સમાજ તેમને સત્ય માને છે. જેથી પર્વ-પ્રસંગના ધાર્મિક અનુષ્ઠાન સાથે જોડાઈ, પુરાકથાનું રૂપ લઈ દેતવ પામી લોકના સામૂહિક માનસમાં સ્થિર થાય છે. આથી નિયત થયેલા પાઠમાં ઘટાડો-વધારો કે નવસર્જન કરી શકાતું નથી કરવામાં આવે તો સમાજ તેને સ્વીકારતો નથી. આ અંગે ગુજરાંનો અરેલોના ગાયક જીવાભાઈ ગમારના વિધાન સૂચક છે, ‘જૂના અરેલામાં આપું નવું બનાવીને ગાઈએ તો કોઈ આ વાત માનતું નહીં. અરેલો રાસી (ખરાબ) થઈ જાય. ગાવાવાળા ન જૂઠો હો, લૂસ્સો હો એમ કેવામાં આવે.

લોકાખ્યાનો – લોકમહાકાવ્યો – ગીતોમાં શબ્દોમાં ફરક પડે કે ટેકપદો બદલાય તો ચલાવી લેવાય છે પણ પ્રસંગઘટનામાં ફરક પડે તો એકઠો થયેલો સમાજ સ્વીકારતો નથી. વાહક પાસેથી ઊભો થઈને ચાલવા માંડે છે. આથી ધાર્મિક સાહિત્યનાં પાઠાતંત્રો મહદ્ અંશ મળતા નથી. નવસર્જનને અવકાશ ન હોવાથી ધાર્મિક ગીતો, લોકાખ્યાનો કે લોકમહાકાવ્યોનો વર્તમાનમાં નવો સર્જક થઈ શકતો નથી. આથી ભીલ સમાજનાં ધાર્મિક લોકાખ્યાનો – લોકધાર્મિકના મૌખિક પાઠ લિખિત પ્રશિષ્ટ સર્જકની જેમ વાહક – ગાયક – કથકના માનસમાં પ્રમાણમાં નિયત-સ્થિર હોય છે. વાહક આવું સાહિત્ય મૌખિક પરંપરાના વાહક-જાણકાર પાસેથી અનુકરણ દ્વારા બાલ્યાવસ્થા-કિશોરાવસ્થાથી જ મૌખિકરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માંડે છે અને મોટી વયે આ પૂર્વકાલીન મૌખિક પરંપરા તેના સામાજિક-ધાર્મિક સંદર્ભ સાથે ચિતમાં લઈને જીવે છે. પર્વ – પ્રસંગના વાતાવરણમાં સહાયક રાગિયાની મદદથી તેના ચિતમાં રહેલી કૃતિ સમાજને અભિપ્રેત અર્થમાં મૌખિક કલાત્મક રૂપ ધરે છે.

માનવજીવનનું સર્વાંગી દર્શન :

માનવજીવનનાં સર્વ પાસાંઓને આવરી લેતી વ્યાપક અને ગહન જીવનસમીક્ષા મહાકાવ્યનું મહત્વનું લક્ષણ છે. મહાકાવ્યમાં માનવજીવનનાં ચાર પુરૂષાર્થોનું નિરૂપણ વતે ઓછે અંશે કરવામાં આવે છે. ડોલરરાયના મતે આ લક્ષણ આર્ષ એપિકમાં જોવા મળતું નથી, પણ શિષ્ટ એપિકમાં હોય છે. મહાકાવ્યનો ઉદ્દેશ્ય ચાર પુરૂષાર્થી – ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું નિરૂપણ કરી પ્રજાને ભવ્ય આદર્શ પૂરો પાડવાનો માનવમાં આવ્યો છે.

ડો. ભગવાનદાસ પટેલ દ્વારા સંશોધિત – સંપાદિત ‘ડુંગરી ભીલોના દેવિયાવાળાના અરેલા : નવલાખ દેવીઓ અને કરમીરો’, ‘ભીલ લોકમહાકાવ્ય : રાઠોરવારતા’, ‘તોળી

રાણીની વારતા', 'ભીલોનું ભારથ' રોમ-સીતમાની વારતા તેમણે ખૂબ જ ખંતપૂર્વક વનવાસ વેઠીને પરિશ્રમ કરેલ છે, જેનો ટૂંકો પરિચય આપતા આનંદ અનુભવું છું. ભગવાનદાસ પટેલની બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનારનો વનસ્વરમાં ડો. જ્ઞાસા પટેલના સહયોગથી મારા સંશોધનમાં હું લખી શકી છું.

સંદર્ભ સૂચી

૧. ભીલી મહાકાવ્યો : એક મૂલ્યાંકન, ભગવાનદાસ પટેલ પૃ. ૧૦
૨. આદિવાસી ઓળખ – ડો. ભગવાનદાસ પટેલ પૃ. ૧૮૬
૩. આદિવાસી, જાનપદ અને શિષ્ટ મહાકાવ્યોમાં નારી– ડો. ભગવાનદાસ પટેલ પૃ. ૨૫૬
૪. વનસ્વર – સંપાદક – ડો. બળવંત જાની પૃ. ૫. ૫૮૩ પત્થ